

ח'רבת חנות – מסורת ביזנטית קדומה על מקום קבורתו של גלית

אלי שנהב
קרן קימת לישראל

האתר בח'רבת חנות וזיהוי

חירבת חנות (נ"צ 1545/1244) ממוקמת על שלוחת מטע-הר חנות, היורדת מתונות מחוסאן (צפון-מערב הר חברון) אל עמק האלה, ממזרח לצומת צור-הדסה-בר-גיורא, בין עין מטע ובין נחל סנסן. האתר ממוקם לצדי הדרך הרומית מירושלים לבית-גוברין (אלאותרופוליס) ושטחו כשלושה דונמים.

למטע הממצא בשטח כגון מדרגות חצובות בסלע (איור 1) אין מקורות היסטוריים רבים, המעידים על קיומה של הדרך. ניתן לשער, שבתוואי דרך זו עבר דוד בהיותו נער בלכתו לבקר את שלושת אחיו הגדולים, שהצטרפו לצבא שאול במלחמתו בפלישתים – מלחמה שנודעה מאוחר יותר כמלחמת דוד בגלית (שמואל א' יז:ט, ב). מקובל להניח, שהדרך נסללה בעת דיכוי מרד בר-כוכבא (132–135 לספירה) או בעת ביקורו של הקיסר אדריאנוס בארץ-ישראל בשנת 130 לספירה, שכן בתוואי הדרך נמצאה אבן מיל הנושאת את שמו של אדריאנוס. אולם על פי תיאורו של יוסף בן-מתתיהו ("תולדות מלחמת היהודים..."), ד, 486) סביר להניח, שלוקיוס אניוס השתמש בדרך ומכאן שהיא נסללה כבר במאה הראשונה לספירה.¹

במקורות המתוארכים לתקופה הביזנטית, שיש בהם תיאור של עליות לרגל של צליינים נוצרים, נזכר כנראה האתר בחירבת חנות. לדוגמה: בתיאור סיורו השלישי כתב תיאודוסיוס:

"משער המגדל (שער יפו) 15 מילין למקום עד הר בוזנה, שפירושו בפי המקומיים מנורה.² המקום בו נלחם דוד בגלית. מבוזנה 15 מילין לאילאותרופוליס" (Wilkinson, 1977, 65).

1. בתאור את מצור אספאסיאנוס על ירושלים ("תולדות מלחמת היהודים..."), ד, 486–490) סיפר יוסף בן-מתתיהו שאספאסיאנוס הציב שני מחנות כיריחו ובחדיד, ולאחר מכן שלח את לוקיוס אניוס בליווי יחידת פרשים וחיל רגלים לגרשה. לוקיוס כבש את גרשה לאחר מערכת מצור והרג כ-1,000 איש. נראה, שיש לזהות את גרשה בחירבת גרס (חירבת גירס), הממוקמת על הדרך ירושלים-אשקלון. בסקר שערך כותב שורות אלה במקום התגלו חומות העיר, דרך העולה אל העיר מן הדרך הראשית ירושלים-אשקלון, שרידי מערכת מצור רומית ומערכת קבורה מימי בית שני. פרופ' ז' ספראי הגיע למסקנה דומה בעניין זיהויה של גרש (ספראי, תשמ"א, 337–339).

2. כך בטקסט. אין ספק, שזהו שיבוש של המילה הארמית בוצינא-מנורה. לא מצאתי איכור קדום כלשהו, המרמז על מקום בשם דומה או במשמעות דומה באזור הנדון.

איור 1: מדרגות חנוכות בדרך ירושלים-בית-גוברין

מקור נוסף, המתאר את האתר, הינו עולה רגל אנונימי, הידוע בשם הנוסע מפיאקנצה או אנטוניניוס המרטייר (Wilkinson, 1977, 85, § 31) שכתב:

"לאחר הזרה לירושלים יצאנו לדרך היורדת ומוליכה לעזה ולאשקלון. וכאשר עברו 20 מילין הגענו להר גלבווע (כך?) היכן שדוד הרג את גלית. כאן גם מתו שאול ויהונתן. מקום המנוחה של גלית הינו כאן במרכז הדרך וישנה ערימה של עצים למראשותיו, וישנה גם ערימה גדולה של אבנים – גבעה מאבנים כאלה, כך שלא נותרו אבני חצץ כאלה במרחק 20 מילין, היות וכל אחד שעובר בדרך זאת לוקח 3 אבנים וזורקם על הקבר לאות גנאי. בגבעות אלה לא יורד מטר."

ואמנם, בחירבת חנות מצויה ערימת אבנים גדולה, שגובהה שבעה מטרים וקוטרה תשעה מטרים, הבנויה מאבנים קטנות (איור 2). ייתכן שזוהו האתר, שקברו של גלית זוהה בו על פי אותה מסורת מהתקופה הביזנטית.

תולדות המחקר

ויקטור גרן ביקר באתר ב־21 ביוני 1863. בספרו "תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל" (גרן, תשמ"ב, 262–263) כתב:

"בשעה חמש ועשרים דקות המשכנו מזרחה צפונה מזרחה ועלינו באפיקו של גיא מתפתל בחבל ארץ עקוב מאד שמשני צדיו עוטרים אותו הרים מכוסים כליל אלות מסטיק ועצי חרוב ננסיים. הגיא הזה קרוי ואדי אל חיאן או עקבת אל חיאן. בשעה חמש וארבעים דקות נעשה המדרון

3. בידי הנוסע מפיאקנצה נמצאו ללא ספק טקסטים שונים, והוא טעה ושילב את מלחמת דוד בגלית במלחמת שאול ויהונתן בפלישתים על הר גלבווע.

איור 2: גל האבנים בחירבת חנות – קבר גלילת.

תלול יותר. הסלע המהווה את קרקעית הגיא יושר במקום זה ועוצבו בו מדרגות לא גבוהות, כדי להקל את העליה והירידה של הבהמות, מדרגות אלה כנראה עתיקות עד מאוד. לא הרחק משם, בהמשך הדרך ראיתי עוד מדרגות דומות לראשונות ומעוצבות באותו אופן. הגיא מוצר והולך ככל שעולים בו. בשעה חמש חמישים ושמונה הגענו אל מרום המעלה, ראינו לפנינו חורבות בשם ח' אל ח'אן. קודם כל הבחנתי בסוללה עגולה שנראתה לי מלאכותית, גובהה 7 מ' והיקפה חמישים ושניים צעד. למטה יש בריכה חצובה בסלע שמידותיה 19 צעד ויורדים לתוכה על מדרגות קטנות, עכשיו היא סתומה למחצה ותאנה זקנה שהתיישבה עליה פורשת את נופה. על יד המקווה הזה מונחים גלים של כעשרה בתי מגורים הרוסים. שני בנינים גדולים קצת יותר נבנו מאבנים גדולות כמעט לא מהוקצעות ואבנים קטנות יותר ממלאות את הרווחים בין פאותיהן. עובי הקירות היה 1 מ'. כלום אלה שרידי ח'אן כפי שאומר שם החורבה הזאת? ייתכן. קבוצה של חרובים, אלת המסטיק ועשבים קוצנים מכסות ומקיפות את החורבות אלה שאמנם אינם שרידים מימי קדם אך ברור שגם לא בנות זמננו."

זהו התיאור היחיד של האתר מן התקופה המודרנית.

מהלך החפירה ותיאורה

בעקבות הרחבת הכביש מירושלים לעמק האלה נערכו בחירבת חנות חפירות הצלה בשנים 1985/6.⁴

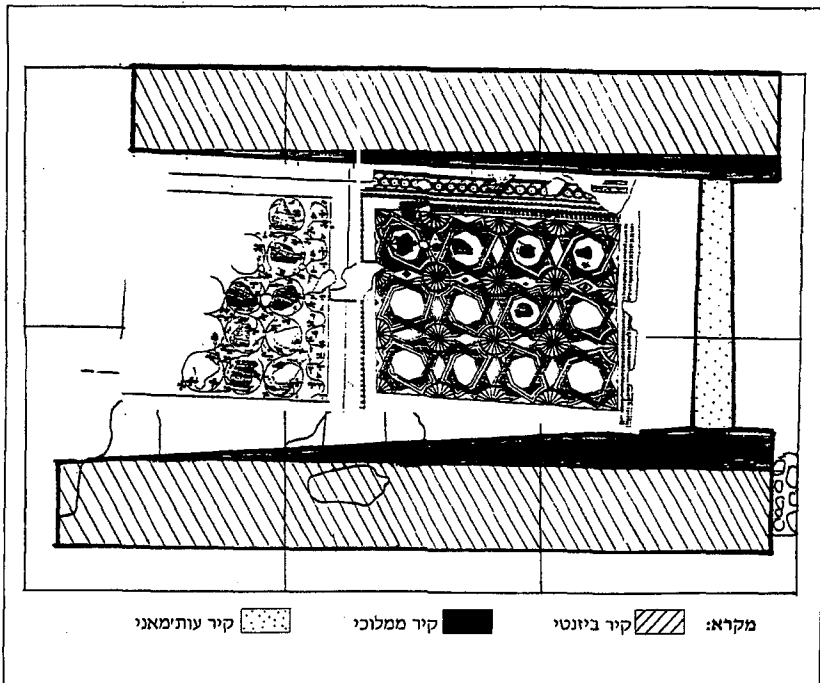
4. החפירות נערכו בהסתמך על הרשאה מס' 1387 מטעם הקק"ל ורשות העתיקות בראשותו של אלי שנהב, ארכיאולוג הקק"ל, ובשיתופו של מר שלמה גודוביץ מרשות העתיקות. מנהלי השטחים היו צבי בן-נחום ועמרי הרמן, צילמו אלי שנהב ועמרי הרמן, הקרמיקה צוירה על-ידי דבורה אבני, והמידות וציור הפסיפס נעשו על-ידי דן בכר.

בשטח החורבה מצויים שרידי מבנים מכוסים בסבך של אלות מסטיק, אלונים וחרובים. רוב המבנים מאוחרים ונבנו בתקופות האיובית והממלוכית על שרידים ביוזניים.

החפירה התרצה בתוך המבנים הקיימים, בעיקר במבנה A-3 שכן נראה, שזה היה המבנה המרכזי באתר. ואמנם, החפירות העלו, כי מבנה זה נבנה על גבי כנסייה ביוזנית. עם תחילת החפירה התברר, שהמבנה מלא בשפכים ובעיי מפולת. רוב החומר שהתגלה במהלך ניקוי המבנים מתוארך לתקופה העות'ומאנית - מהמאות ה-17 וה-18 לספירה. החקיסים שנמצאו מתקופה זו הינם ברובם שברי גוף. גובה השפכים במבנה היה 1.60 מ'. לאחר הסרתם התגלתה שכבה אפורה מהודקת, שעובייה כעשרה סנטימטרים, ומתחתיה נחשפה רצפת פסיפס שגודלה 10 X 4.25 מ'.

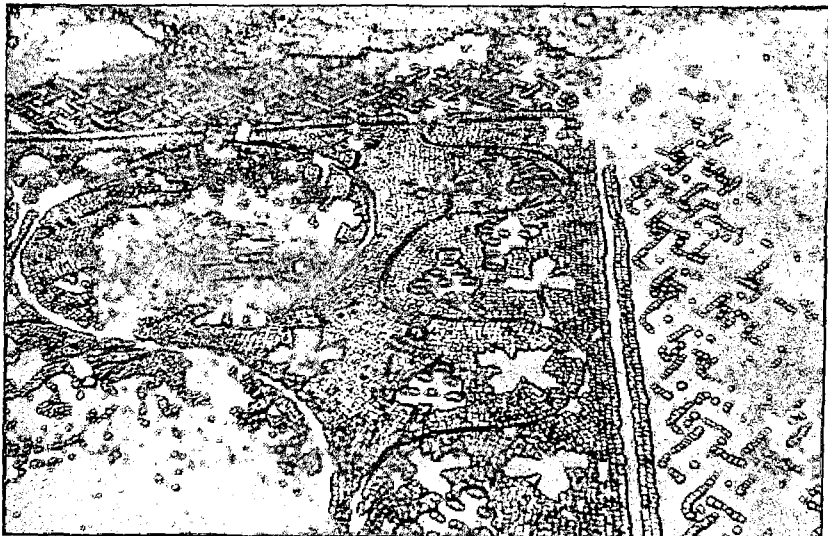
רצפת הפסיפס הייתה מכוסה באבנית בעובי של 1-2 מ"מ, עובדה המלמדת על כך שבשלב מסוים נהרס הגג והרצפה הייתה חשופה למי גשם, שניקו וניסו אותה. לאחר ניקוי האבנית נחשפה רצפת פסיפס צבעונית. גודל הטסרה (אבני הפסיפס) 1 X 1 ס"מ.

קירות המבנה (A-3) מאוחרים לרצפת הפסיפס ונבנו מעליה (איור 3). הקיר הדרומי, שרוחבו נע בין 1.8 מ' ל-2.5 מ', היה בשימוש במשך תקופה ארוכה. הפן הדרומי שלו הינו קיר מקורי, השייך למבנה הכנסייה הביזנטית, ואילו הפן הצפוני הינו תוספת מאוחרת, שהוצמדה לקיר הביזנטי בתקופה האיובית. תופעה דומה נמצאה גם בקיר הצפוני. הקירות המזרחי והמערבי, לעומת זאת, שעוביים 0.80 מ', מאוחרים לתקופה האיובית ונבנו ברישול. הקירות המאוחרים לא הוסרו במהלך החפירה.

איור 3: הפסיפס בכנסייה של חירבת חנות

רצפת הפסיפס המרכזית מורכבת משני דגמים שונים. השטיח המזרחי הונח מאוחר לשטיח המערבי והוא נוטה בשתי מעלות צפונה בהשוואה לשטיח המערבי. השטיח המערבי, הקדום יותר, מעוטרים במדליונים שנוצרו משריגי גפן, חמישה מדליונים בכל שורה. השורה המזרחית של המדליונים נחשפה בשלמותה; בשורה השנייה נחשפו חלקים מארבעה מדליונים ואילו בשורה השלישית נחשף מדליון אחד כיוון שהקיר המערבי, הבנוי על הפסיפס, לא הוסר. בתוך המדליונים היו תיאורי בעלי-חיים שהושחתו במסגרת איקונוקלסטית (איור 4). המקומות שהושחתו תוקנו והושלמו כנראה באותן אבני פסיפס, שהוסרו במהלך תהליך ניתוץ בעלי-החיים, ככל הנראה על-ידי אותם אנשים שהשחיתו את התיאורים.

איור 4: תמונה של פסיפס המדליונים בחריבת חנות

השטיח המזרחי הונח כאמור בהטיית מה ביחס לזה המערבי והוא מעוטרים במשוישים מאורכים המשולבים זה בזה. בצד הצר הצלעות מעוגלות. מרצפה זו נחשפו 12 משוישים ערוכים בארבע שורות בנות שלושה משוישים כל אחת, באופן שהנטייה של כל משושה מציר הכנסייה (מזרח-מערב) הינה בת 45 מעלות.

המשוישים מעוטרים בפסים צבעוניים בעלי גוונים שונים: אדום, כחול, צהוב וירוק. כל משושה משולב במשושה נוסף, הנוטה ב-90 מעלות ביחס לקודמו. משוישים אלה מעוטרים בדגם של חבל מלופף בעל שני סיבים, שצבע האחד כחול וצבע האחר אדום וצהוב (איור 5). שילוב המשוישים יוצר בכל שורה שלושה מתומנים, שבתוכם היו כנראה דמויות בעלי-חיים, שהושחתו אף הן עקב פעולות איקונוקלסטיות, בדומה לאלה של השטיח המערבי. הצלעות הצרות של המשוישים יצרו מעגלים שלמים או חצאי מעגלים. בשולי השטיח נוצרו חצאי עיגולים שעוטרו בדגם קונכייה. דגמי הקונכייות מורכבים מאבנים בצבעי כחול ואדום. בכל שורה ישנם שני מעגלים שלמים מעוטרים בדגם הרוזטה. בנקודת המגע בין המשוישים ובין המסגרת החיצונית נוצרו חצאי מעגלים ובארבע הפינות – רבעי מעגל.

איור 5: תמונה של הפסיפס עם המשושים בחדיבת חנות

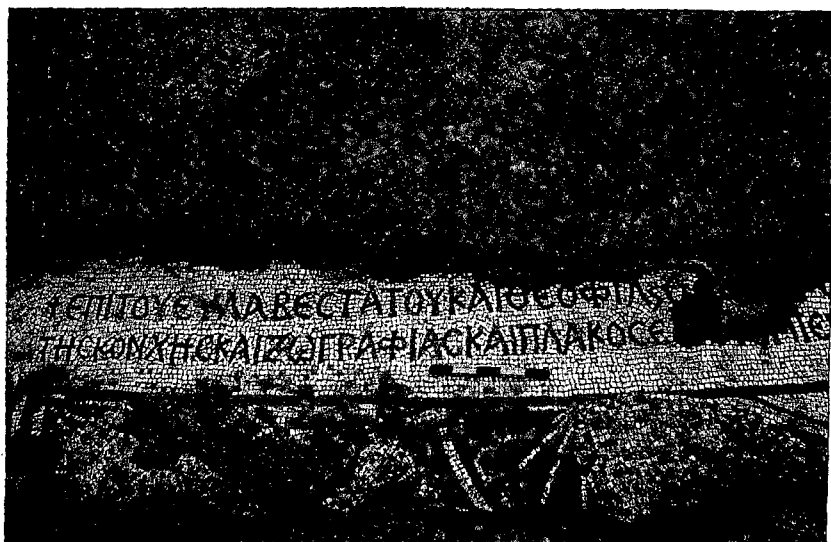
בין התשליבים נוצרו דגמים מעוינים, המעוטרים בדגמים גיאומטריים פשוטים, ואילו בצד המסגרת נוצרו משולשים שווי שוקיים. שתי רצועות תשליב מקיפות שטיח זה: האחת פנימית ועשויה בדגם שיגשג, והאחרת חיצונית ועשויה בדגם של לולאות כפולות, המשלבות זו בזו. בין המסגרת החיצונית לזו הפנימית מופיע דגם של גל רץ. תשליב זה שכית ומצוי בפסיפסים נוספים בארץ, כגון אלה שבבקעת אל-עירביה, בשילה, ביריחו, בשבירציון, במידבא, בגרש, בחמת, בחרבת ברכות ואף ברצפת בית-הכנסת בנערן (צפירי והירשפלד, תשל"ט).

בקצה השטיח המזרחי נחשפה כתובת הקדשה ביוונית, שאורכה ארבעה מטרים והיא מוקפת מסגרת מאבנים לבנות ושחורות. המסגרת העליונה מורכבת משלוש שורות של אבנים לבנות והתחתונה – משתי שורות של אבנים שחורות.

הכתובת מכילה שתי שורות וגובהה, כולל המסגרת, 36 ס"מ (איור 6). גובה האותיות 6–7 ס"מ. הכתובת מציינת את שמו של האיש, שבזמנו הונחה רצפת הפסיפס המזרחית, וזו לשונה: "בזמנו של החסיד ביותר האהוב הכומר וראש המנזר תיאודורוס, בוצעה כל המלאכה של הוספת הגומחה, הציוד והנחת הלוחות [אבנים] של קצה הכנסייה יחד עם הדיאקוניקון, מן היסודות. בחודש אפריל של האינדקציה ה-12".

הכתובת אינה מציינת באיזה אינדקטיו מדובר ולכן התאריכים האפשריים הם שנת 563, שנת 568 או שנת 593 לספירה.⁵ גודל אבני הפסיפס בכתובת סנטימטר מרובע אחד. הרצועה הצפונית של השטיח המזרחי נחתכת על-ידי הכתובת ואילו הרצועה הדרומית שלמה. מעברו השני של הקיר הצפוני נחשף קטע של רצפת פסיפס – כנראה חלק מן הסיטרה הצפונית – שדגם המיאנדר הכפול בצורת צלבי קרס מופיע עליה. המיאנדרים עשויים מאבנים לבנות, אדומות, כחולות, ירוקות ואפורות ואף מאבנים בגווני ביניים של צהוב ותכול. בשל ההצללה נוצר רושם תלת ממדי.

5. תודה לגבי לאה דיסנגי שקראה את הכתובת ופיענחה אותה. דיון מלא בכתובת יופיע במאמר נפרד.

איור 6: תמונה של הכתובת בחריבת חנות

דמויות בעלי-החיים בריבועי המיאנדרים הושמדו באותה פעולה איקונוקלסטית, שפגעה ברצפת אולם התווך.

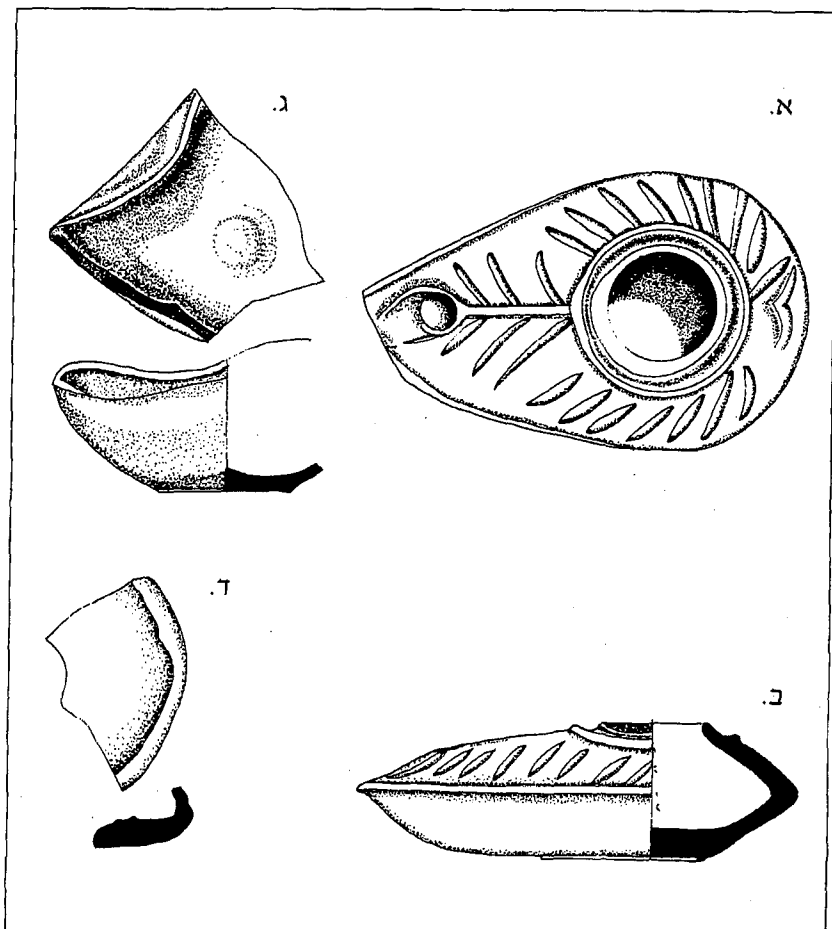
האתר ניטש כנראה במאה השמינית לספירה. על רצפת הפסיפס ניתן היה להבחין בשרידי שריפה, אולם נראה שלא מדובר בתהליך של הרס ושריפה אלא בשרידי מזורות, שהודלקו בתוך המבנה על-ידי אנשים שהלכו לאורך הדרך. בשלב זה נבנו התוספות, שעיבו את קירות הכנסייה. יש לשער, שקירות אלה נבנו לאחר התמוטטות חלק מן המבנה ברעידת האדמה של שנת 736 לספירה, שהחריבה חלקים נרחבים מהארץ.

בתקופות האיובית והממלוכית שימש האתר תחנת דרכים לצבא המוסלמי בדרכו מאשקלון לירושלים. חדרים שגודלם 4 מ' X 4 מ' נבנו במקום מאבנים בשימוש משני. שרידי היישוב בחריבת חנות דלים. המתחם ניטש במהלך ימי הביניים והמשיך לשמש מקום מחסה לרועים ולעדריהם.

המצא

הכנסייה נוקתה לפני רעידת האדמה ולכן לא נמצא באתר ממצא קרמי אינדיקטיבי מהתקופה הביזנטית. הממצא הקרמי שהתגלה במהלך חפירת המבנה הינו מאוחר. בפינה הדרומית-מערבית של המבנה נמצאו נר שמן תמים מטיפוס ביזנטי מאוחר (Bayewitz, 1986, 113-117). בפינה הצפונית-מזרחית, באזור הבמה, התגלו שני שברי נרות ופיית נר מטיפוס הנר הצבוט מהתקופה הממלוכית. כן התגלה שבר מגוף נר. שני הנרות שונים ואינם שייכים לאותו טיפוס (איור 7).

הכנסייה בחריבת חנות הינה חלק ממערך הכנסיות של עולי הרגל שלאורך הדרך העולה לירושלים, בדומה לכנסיות בתל שכה, במטע ובחריבת אל-חניה (Ovadia, Ovadia & Gudovitz, 1976).

איור 7: נרות חרס מחריבת חנות

מקרא:

- א. נר ביזנטי
- ב. חתך של הנר
- ג. פיה של נר צבנט מהתקופה הממלוכית
- ד. שבר של נר ממלוכי

רשימת מקורות

- גרן ו', תשמ"ב/א;
תיאור גיאוגרפי היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, יהודה (ב) בתרגום חיים בן עמרם, ירושלים.
 יוסף בן-מתתיהו;
תולדות מלחמת היהודים נגד הרומאים, תרגום א' שליט, ירושלים תשמ"ז.
 ספראי ז', תשמ"א;
 "כיבוש אזור ירושלים בשנות 68–69 לספירה", בתוך: א' אופנהיימר, א' רפפורט ומי שטרן (עורכים),
פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני, ירושלים, עמ' 320–339.
 צפריר יי והירשפלד יי, תשל"ט;
 "כניסה מן התקופה הביזנטית בחר' ברכות", **קדמוניות**, יא, עמ' 120–128.
- Bayewitz D.A., 1986;
 "Pottery from Late Byzantine Building (Stratum 4) and its Implications", In: L.I. Levine & E. Netzer (eds.), *Excavations at Caesarea Maritima 1975–6, 1979, Final Report*, Qadem, 21, Jerusalem.
- Ovadia A., Ovadia R. & Gudovitz S., 1976;
 "Une égale Byzantine à Mattac", *Ravue Biblique*, vol. 83, pp. 421–431.
- Wilkinson J., 1977;
Jerusalem Pilgrims, Jerusalem.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח
www.daat.ac.il